

Hvězdy nelžou

Název letošního posledního koutku jsem si vypůjčila z komedie Pane, vy jste vdova. Doufám, že jazykové zastavení bude vhodným doplněním příspěvku, který se věnuje vývoji náhledů na mimozemské civilizace (na str. 327–330 této Živy).

Milovníci zmíněné komedie, jejímž stěžejním motivem je výměna mozků a následná záměna osob, si určitě vybaví astrologa Stuarta Hampla ztvárněného Jiřím Hrzánem, který nepochybuje o tom, že ve hvězdách je zapsáno všechno, co se stane. Obor zabývající se postavením vesmírných těles, změnami jejich vzájemných pozic a jejich vlivem na lidský život a dění na Zemi – astrologie neboli (podle starších zdrojů) hvězdoprapectví – je nauka s hlubokými historickými kořeny sahajícími do dávné doby před naším letopočtem. Nehodlám spekulovat, nakolik je osud člověka předurčen nebeským řádem a jak nás ovlivňuje postavení planet, pod kterými jsme se v daný moment narodili. Jako tradičně se zaměříme na slovní zásobu, která se s touto oblastí pojí.

Slovo hvězda mělo podle etymologických slovníků už v praslovanské podobě gvězda. Jde o všeslovanský výraz, s drobnými hláskovými obměnami existuje ve všech slovanských jazycích. Předpokládáný indoevropský základ pravděpodobně vyjadřoval význam „stojící záře“. V současných textech se podle Českého národního korpusu podstatné jméno hvězda nejčastěji pojí s přívlastky velká (přesněji největší), hlavní, filmová, česká, hollywoodská, sportovní, fotbalová, rocková. Z toho lze usuzovat, že se slovo užívá hlavně v přeneseném významu: všeobecně známá a vynikající osobnost, celebrita v určité oblasti (umění, sportu apod.). Naši předkové slovo hvězda užívali obvykle v původním významu, tedy pro pojmenování zářícího nebeského tělesa viditelného jako světlý bod na noční obloze.

V Elektronickém slovníku staré češtiny, přístupném ze stránek Vokabuláře webového (<https://vokabular.ujc.cas.cz/>; dále EŠC), je zachyceno několik vžitých spojení, která se ke slovu hvězda vázala. Hvězda s ocasem byla kometa neboli vlasatice. Synonymní výraz kometa převzala čeština podle etymologů v 16. století z latinského *comēta* a řeckého *komētēs*, které znamená mající dlouhé vlasy. Proto tedy i vlasatice. Nebeských tělesům, uctívaným podle biblických textů Egypty a Kananejci jako božstvo, se říkalo nebeské hvězdy.

Na další z pojmenování – bludnou hvězdu – se podíváme podrobněji. EŠC ji popisuje slovy „planeta, jedno ze sedmi nebeských těles ovlivňující pozemské dění svým zdánlivě nepravidelným pohybem kolem Země ve své nebeské vrstvě“. V časopise Naše řeč v článku s názvem Bludné hvězdy – bludnice (1984, 4: 188–197) Slavomír Utěšený píše: „Spojení bludné hvězdy bude dnes snad každý zprvu hodnotit jako součást básnické výzbroje lumírovců, v níž

mohlo stejně dobře znamenat meteory jako komety anebo prostě hvězdy, kterým určení bludný dodávalo poetický, zpravidla symbolický ráz v sepětí s významem bloudění [...] častěji tu spojení bludné hvězdy vystupovalo v přirovnáních vyjadřujících zmámené stavy lidského nitra: Bloudil jako ty hvězdy bludné, neznal místa, neznal odpovědi.“ Takové chápání však není přesné, autor dále objasňuje: „Výraz bludné hvězdy byl doslovným překladem již antického latinského spojení *stellae errantes* (později též *erraticae*), volně kalkujícího řecké planětai. Ve spojení bludné hvězdy, přešlém brzy v jednoslovné bludnice, je tedy třeba hledat dnes již zcela ustoupivší význam ‚nestálá, putující‘ ap., nikoli zbloudilá hvězda.“

Vratme se zpět do Vokabuláře. Čeká tam ještě zornie hvězda a jutrníe hvězda, jak se říkalo jitřence (což bývá zpravidla Venuše pozorovatelná na obloze před východem slunce), a také záhornie hvězda – nejjasnější hvězda v souhvězdí Malého vozu, označující přibližně sever, které dnes říkáme Polárka nebo Severka. Pokud přemýšlíte o tom, proč má jitřenka malé počáteční písmeno, ale Polárka a Severka písmeno velké, pak nabízím odpověď: S velkým písmenem se píšou astronomické pojmy, mezi něž patří jména nebeských těles, souhvězdí a jejich části, např. Měsíc, Merkur, Mars, Jupiter, Orion, Blíženci, Malý vůz, Velká medvědice... tedy i Polárka/Severka. Označení jitřenka a stejně tak večernice nejsou vlastními jmény, jde o obrazná pojmenování, poetické označení planety Venuše. S malým písmenem se mají psát obrazná pojmenování užívaná v nejrůznějších oblastech, např. země tisíce jezer (Finsko), černý kontinent (Afrika), zlatá kaplička (Národní divadlo), sametová revoluce, železná opona apod.

Už několikrát bylo zmíněno slovo planeta. Má kořeny v latinském tvaru *planēta*, pochází z řeckého slova *plánēs* (ve 2. pádě *plánētōs*) s významem ‚kolem bloudící, obíhající‘. Do češtiny se slovo dostalo prostřednictvím němčiny, v níž je mužského rodu (Planet). Ve staré a střední češtině proto slovo kolísalo mezi rodem mužským a ženským, objevovalo se v podobě *planēt* (mužský rod) i *planēta* (mužský i ženský rod). Vzhledem k zakončení na -a se slovo postupně přiklonilo k ženskému rodu, ale ještě v Jungmannově a Kottově slovníku z 19. století jsou uvedeny oba rody. Kottův Česko-německý slovník (zvláště grammatiko-fraseologický; díl druhý, N–P, Praha 1880) uvádí, že planeta je slovo z řečtiny, připojuje synonymní označení *bludnice*, *bludná hvězda*, *oběžnice* nebo *souběžnice* a vysvětluje, že je to „koule nebeská, která okolo našeho slunce obíhá.“ Kott vypočítává planety Dobropan, Krasopani, Smrtonoš, Kralomoc, Hladolet, Nebeštanka, Ceres, Pallas, Juno, Vesta a doplňuje rovněž frazeologismus Na nešťastné planetě se naroditi. Jako drobnou kuriozitu uvádím, že

1 Astrologie. Různá souhvězdí. Gloria Frederici (Pocta Fridrichovi, nebo také Fridrichova čest), Andromeda a Triangula (souhvězdí Trojúhelníku). S. Hall, R. R. Bloxam (1765–1840)

v dodatcích nalezneme ještě heslo *planēta*, což je však nadávka nemravným ženám. Mužský protějšek je *planec* nebo *planík*, *oplan*, *padouch*, člověk mravně úplně padlý. Podle Jungmanna je však *planec* hmyz zlozenokřídlý, pětičlenný, světluškovitý.

Názvy planet jsou odvozeny převážně od jmen římských bohů (s výjimkou Uranu, což je řecký bůh, a Země). Staročeská pojmenování bývají připisována slovníkáři Klaretovi z doby Karla IV. Jména vystihovala vlastnosti přisuzované božstvu, které stálo na počátku pojmenovacího procesu. Římský bůh obchodu Merkur (*Mercurius*) je skryt v českém jménu Dobropán. Dobro totiž nemělo jen význam blaho, ale i majetek. Dobropán je pán zboží, z něhož majetek pochází. Jedinou planetou nesoucí ženské jméno je Venuše. Pojmenování Ctitel/Čstitel, odvozené od latinského *venereare* (ctít), bylo v 17. století nahrazeno poetickým jménem Krasopani – vždyť Venuše byla bohyně krásy a lásky. Mars nese jméno boha války, označení Smrtonoš asi není třeba vysvětlovat. Jméno Kralomoc připomíná, že vládce nebes a hromu Jupiter byl nejvyšším z římských bohů. Motivace jména Hladolet pro Saturn není moc jasná. Saturn byl bohem zemědělství, sklizně a času. Lze spekulovat o tom, že jde o hladové léto, ale příliš pravděpodobné to není. Nejmladšími jmény jsou Nebeštanka, připomínající, že Uran/Uranos je bůh nebes a nebe samo, a Vodopán/Vodan odkazující k vládci moří Neptunovi. Staročeské názvy se v češtině užívaly až do počátku 20. století, kdy ustoupily internacionálním latinským názvům.

Už zbývá jen prostor na krátké přání: kéž jsou nám všem planety po celý příští rok příznivě nakloněny.

Použitou literaturu a internetové zdroje uvádíme na webu Živy.